

Berényi Marianna

A pandémia múzeumi lenyomatai

Reflexió a koronavírus világjárvány múzeumi online gyűjtőkampányaira

DOI: [10.54742/tabula.2021.1.04](https://doi.org/10.54742/tabula.2021.1.04)

Kulcsszavak: *múzeum, pandemia, Covid-19, web, gyűjtés, digital born*

1.

„Van egy vízióm a 2020. évvel kapcsolatban; szeretném 20/20 Víziónak nevezni. Képzeld el az embereket a képernyők előtt: ezermillió képernyő szerte a földön. És minden képernyő előtt ülő ember automatikusan és önhatalmúlag, kontroll nélkül bármely valaha publikált töredéket kivághat egy hatalmas közös állományból” – fogalmazott Theodor Nelson, a hipertext, a hipermédia, a virtualitás és az intertvingularitás fogalmának megalkotója, 1992-ben (Nelson 1992, idézi Müllner 2007). Az amerikai filozófus, szociológus, informatikus minden bizonnyal rémületen konstataálta, hogy víziója valósággá vált. No nem az általa indított *Xanadu Project* (1) valósult meg, hogy összekapcsolja linkek segítségével a digitális világ valamennyi tartalmát, hanem a koronavírus-világjárvány következtében emberek milliói kényszerültek arra, hogy életüket, munkájukat, tanulmányaikat képernyő előtt végezzék, hozzátéve és kivéve szinte bármit a meglévő globális közös internetes állományból (Nelson 1975). Azaz 2020-ban és 2021-ben már nemcsak a különböző internetes tartalmak csatlakoztak egymáshoz bonyolult, többnyire véletlenszerű hálózati struktúrát kialakítva, hanem az internet, a világháló hónapokon keresztül az emberi kapcsolatok, a közösségi érintkezés legfontosabb terévé is vált. Ebbe a sűrű virtuális szövetbe a kényszerű zárva tartásra ítélt múzeumok is karakteres mintákat szőttek: az intézményi munka legfontosabb terepévé is az internet vált; a kiállítások, közönségprogramok és az ismeretátadás mellett a virtuális világba költöztek a szakmai konferenciák, vagy az olyan klasszikus offline tevékenységek is, mint a gyűjtés.

2.

A koronavírus nyomán fellépő krízishelyzet ugyanakkor azt is megmutatta, hogy a múzeumi világ milyen módon és mértékben építkezett a több mint 20 éve zajló digitalizáció folyamatára, amely intézményenként eltérő mértékben, de fokozatosan bővülő, online elérhető digitális műtárgyadatbázisokat és azok hasznosítását szolgáló projekteket eredményezett. (2) Sőt ezzel párhuzamosan az is kiderült, hogy a közgyűjtemények hogyan képesek kiaknázni a közösségi médiában, online felületeken szerzett, esetenként több mint egy évtizedes múltra visszatekintő gyakorlati tapasztalataikat. Az új tudás hasznosítása szempontjából azonban a legfontosabb kérdés, hogy a kényszerhelyzet szülte projektek mennyiben ágyazódtak be a világháló rendszerébe: csupán az internetre költözött offline, egyirányú közlésre épülő, lineárisan felépülő tartalmakkal gazdagodtak a múzeumok online felületei, vagy olyan kezdeményezésekről van szó, amelyek a már idézett Nelson fogalmai szerint is értékelhetők: a különböző nemlineáris, sokközpontú, a digitális térben hálózatosan épülő tartalmak egymással hiperlinkekkel (Szűts 2013:66–84), beágyazóködökkel és más internetes eszközökkel összefonódnak? Vagy éppen az intertvingularitás (*intertwingled* – bonyolult módon összefonódott) szellemében a kapcsolódási pontok szaporodásával különböző tudástartományok között nem csupán

integrációs folyamatok indulnak meg, hanem az ebből az integrációból kialakuló, már-már áttekinthetetlen keveredésből valami teljesen új minőség születhet (Z. Karvalics 2017:52)? Itt már nemcsak arra érdemes fókuszálni, hogy a múzeumok össze tudják-e kapcsolni a világhálón saját maguk és mások gyűjteményeit, kutatásait, publikációit, kiállításait, programjait, hanem képesek-e minél többféle – korábbi vagy kortárs – tapasztalatot, tudást, élményt, információt összefonni, hogy abból esetenként új eredmények, következtetések, elemzések jöhessenek létre+ a jelenben vagy a jövőben.

3. Így a pandémia idején zajló múzeumi online gyűjtőkampányok esetében sem árt megvizsgálni, hogy milyen eredménnyel jártak ezek az akciók. Az online gyűjtések egyáltalán teremtettek-e lehetőséget arra, hogy a beérkezett, viszonylag hasonló tartalmak értelmezhető csomópontot jelentsenek a járvány által tematizált szerteágazó online térben és a jövő kutatói számára is megfoghatóvá tegyék a koronavírus társadalmi tapasztalatait? Egymással párhuzamosan befutó, ám soha össze nem érő közlésekről van szó? Vagy esetleg van arra is mód, hogy az „adatközlők” egymásra vagy a múzeumban őrzött tudásokra is reflektáljanak? A múzeum a gyűjteményeit gyarapította vagy ebben a formában inkább távol maradó látogatóival ápolta és erősítette a kapcsolatot? Mi történik a közösségi médiában vagy más online felületen összegyűjtött, jellemzően „digital born” anyagokkal? Képes arra az adott múzeumi gyűjtemény, hogy kezelje ezeket az elektronikus szöveges, audio- és videofájlokat, és azokat ne csak szórványos fájlként őrizze meg, hanem abból a komplexitásból, globális összefüggésrendszerből, online hálózati kultúrából „elmentsen” elemeket, amelyek a koronavírus által sújtott világot jellemezték? Elegendők-e ehhez a fájlokhoz tartozó leírások?

A krízis rögzítése

4. A globális muzeológia történetében a 2020-as pandémia az első, amelyre a világ számos pontján szinte egy időben gyors reagálású, főleg digitálisan beérkező anyagokra fókuszáló, online terepen zajló gyűjtőkampányok indultak, megszólítva az internethez „láncolt” lakosságot. (3) Világszerte számos felhívás jelent meg ebből a célból, jellemzően az életmódhoz, antropológiához, orvostörténethez, kultúrakutatáshoz, kortárs művészetekhez kapcsolódó társadalmi múzeumok részéről, főleg arra a tapasztalatra építve, hogy az első világháborút követő spanyolnátha-világjárvány emlékezetéből milyen kevés anyagot őriztek meg a múzeumok. A Covid-19-világjárvány idején ráadásul olyan intézmények, intézménytípusok is éltek ösztönösen vagy tudatosan a gyors reagálású, főleg online gyűjtés módszereivel, amelyek korábbi tevékenységétől mindez éppúgy távol állt, mint az erőteljes online jelenlét.
5. A washingtoni Hirshhorn Museum híres művészek elszigeteltségükre reflektáló videonaplóit sorakoztatta fel, (4) miközben ugyanebben a városban három Smithsonian-intézmény is koronavírus-gyűjtési projektet kezdeményezett: a National Museum of American History (5), a National Museum of African American History and Culture és az Anacostia Community Museum munkacsoportokat hozott létre, és első körben – tartózkodva a fizikai tárgyaktól – arra szólította fel támogatóit, hogy a Zoom képernyőképektől kezdve a bevásárlólistáig mindent mentsenek el, illetve küldjék el történeteiket, amelyből a későbbiekben kirajzolódhat, mennyiben érintette a különböző társadalmi rétegeket, közösségeket másként

a karantén. A kanadai Royal BC Museum nemcsak a pandémiához kapcsolódó tárgyakat és élményeket gyűjtötte, hanem arról is megkérdezte látogatóit, szerintük mit és hogyan érdemes rögzítenie az intézménynek (Arrais 2020), a Historisches Museum Frankfurt a megváltozott családi élettől elkezdve a saját készítésű szájmazsig mindenről fotót kért, hogy rögzítse a járvány hatását a város történetében. (6) Az exeteri Royal Albert Memorial Museum Lockdown-legendákat keresett, olyan helyi embereket, akik különös kedvességet, bátorságot, emberséget vagy találékonytárgyat tanúsítottak a koronavírus-járvány idején. (7) A Litván Nemzeti Múzeum már a kampánya címében feltette a kérdést: „Ki fogja elmondani a Covid-19 történetét a múzeumban a távoli jövőben?”, a Museum of London pedig kiegészítette ezt a törekvést más intézményekkel együttműködve azzal, hogy a Covid-álmok gyűjtésével felméri, milyen hatással van a válság által okozott szorongás az alvási szokásainkra. (8) A madridi Nemzeti Antropológiai Múzeum maszkos szelfiket kért, az új, időszaki „másságunk” jegyében. (9) A román Nemzeti Kortárművészeti Múzeum UNARTE Karantén Művészeti Laboratóriuma az otthonukba szorultak művészeti alkotásait kérte be, a Szlovén Néprajzi Múzeum pedig koronavírussal kapcsolatos viccek gyűjtésébe fogott. (10)

6.

Magyarországon a Szabadtéri Néprajzi Múzeum *Mutasd a maszkod!* felhívása egyetlen tárgy, a maszk és a hozzá kapcsolódó komplex történetek gyűjtését tűzte ki célul (Sári 2021), a Néprajzi Múzeum kurátorai a *#karanténtárgyak* gyűjtőkampányban és a hozzá kapcsolódó Facebook-csoportban szándékosan nem határozták meg, milyen tárgyakat várnak az önkéntes résztvevőktől. A múzeum szubjektivitásra bízta az együttműködő partnereit (11), egyetlen téma felvetésén és az infrastrukturális háttér megteremtésén kívül teljes egészében a közönségre bízta, miként asszociál a karanténtárgy kifejezésre, hogyan jeleníti meg a kiválasztott tárgy mentén megfogalmazott gondolatait, érzéseit. A szegedi Móra Ferenc Múzeum *A koronavírus személyes történetei* címmel indította el gyűjtőkampányát, hogy az intézmény oral history gyűjteményében archiválják azokat a hanganyagokat, amelyek a világjárvány és a karantén időszakának személyes történeteit őrzik. A BTM – Kiscelli Múzeum *Karantén 2020 – Felhívás!* címen tette fel a kérdést: „Milyen tudás marad meg a jövő generációi számára arról, hogy mit jelentett Budapest lakói számára a koronavírus okozta válság?” A Kiscelli és a Móra Ferenc Múzeumhoz hasonlóan a helyi lakosságot szólította meg a zalaegerszegi Göcseji Múzeum és a Soproni Múzeum is felhívásával. (12) A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár a járvány közösségekre gyakorolt hatásainak emlékeit szerette volna gyűjteni, a Magyar Nemzeti Múzeum *Muti az otthoni munkahelyed! My Home Office Challenge!* Facebook-csoportja (13) közösségi térként adott sajátos lenyomatot az otthoni munkavégzésről, a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum felhívást tett közzé, amelyben egy megadott e-mail-címre várta azokat a fotókat, amelyeken a beküldők rögzítik, milyen új szokások szabályozták a közlekedést, valamint megkeresték a közlekedés különböző ágazatait reprezentáló cégeket. Az MNM – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai felmérték, hogy intézményük az egészségügy terhelésének csökkenése után hogyan gyarapíthatja gyűjteményeit, valamint terepként vizsgálták a világhálót: folyamatosan gyűjtötték és archiválták a járvánnyal kapcsolatban megjelenő online anyagokat. (14)

Globalitásától megfosztott tapasztalat

7.

A véletlenszerűen felsorolt és teljességre nem törekvő válogatásnál mi sem bizonyítja jobban, mennyire rétegzett szellemiséggel, szerteágazó tartalommal, gondolati struktúrával rendelkeznek a világ múzeumai. Ugyanakkor a kampányok kritikus időszakban érzékelhető népszerűsége ellenére fel kell tennünk a kérdést: ezek a lokalitásra, egy adott krízishelyzetre reflektáló akciók összekapcsolhatók-e, aggregálhatók-e, összekötik-e úgy az emberi tapasztalatokat rögzítő gyűjteményeket, mint ahogyan egyetlen kórokozó tette azt a világ népességével? Kiszűrhető-e a nemzetközi, a lokális és az individuális tapasztalat? Alkalmasak-e arra, hogy globális szinten, hipertextuális, hipermediális mezőben, akár magasabb minőségű tudást sűrítsenek ezzel az időszyakkal kapcsolatban a jövő és a jelen számára? Az Európai Történelem Háza, melynek munkatársai a *Covid dokumentálása* munkacímmel elsősorban a szolidaritás, a remény és a közösségépítés jelenségeire összpontosítottak Európában, *A Covid történelmet ír* címmel olyan platformot is létrehozott, ahol egyetlen internetes oldalon gyűjtik a különböző európai múzeumok adatgyűjtési tevékenységének eredményeit és tapasztalatait. (15) Az ebből a célból létrehozott oldal ugyanakkor csupán felsorolásszerűen mutat be 21 európai példát, köztük a magyar Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Néprajzi Múzeum gyakorlatát. Az internetes oldal nem több, mint egy online füzet, amely képes illusztrációkkal lineárisan reprezentálja, mi történt néhány kiválasztott intézményben, amelyek projektjeire még hiperlinkkel sem mutat, nemhogy lehetővé tenné az összehasonlító-elemző munkát.

8.

A Seattle-i National Nordic Museum az általa kezdeményezett *A Pandemic Preserved: The COVID-19 Crisis in the Nordic Countries and the Pacific Northwest* című online archívumban már több olyan Zoomon keresztül készült interjú elérhetővé tett, amelyből kirajzolódhat, az északi országokban (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország, Washington állam) miként élték meg az egyének ezt az időszakot. Az amerikai múzeum 2020. május 1. és augusztus 25. között huszonnégy résztvevő 18 interjút rögzítette audio- és videofájlokra, amelyekkel már meglévő 900 darabos digitális archívumát egészítette ki, hogy megvizsgálhassa az északi országokban élők eltérő élményeit (Anderson–DeRiemer 2020). A kezdeményezés nem csupán azért példaértékű, mert nemzetközi kontextusba ágyazza a pandémia tapasztalatait, hanem azért is, mert egy meglévő gyűjteményben kereshető módon, más adatok függvényében is értelmezhetővé tette az újonnan bekerült gyűjtéseket.

A hipermediális beágyazottság rögzítése

9.

Az online anyagok gyűjtése nemcsak azért okozhat nehézséget, mert nincs megfelelő informatikai eszköz, rendszer és tudás az adatok tárolásához, a stratégiai selektáláshoz, a rossz minőségű digitális anyagokkal kapcsolatos döntések meghozatalához.

10.

Az intézmények eddigi digitalizációs gyakorlata alapvetően egyirányú volt. A gyűjtemény fizikai tárgyait digitalizálták, majd azokat helyezték el online vagy virtuális környezetben. A járvány alatt ez a folyamat megfordult: digitális anyagok érkeztek

a gyűjteménybe, amelyek azután – esetenként – fizikai mivoltukban is befutottak, vagy printelt állapotban is helyet kaptak a kollekcióban. (16)

11.

Ahhoz, hogy a koronavírus által meghatározott elmúlt időszak sokszor ötletszerűen vagy inkább közösségépítő szándékkal összegyűjtött, többségében digitális szövegei, képei, videói valódi hipermediális, hipertextuális tartalomként a későbbi kutatások, az emlékezet csomópontjává váljanak, a gyűjteményeknek végig kell gondolniuk, hogyan kapcsolják össze és építsék be mindezt meglévő gyűjteményeikbe, stratégiáikba. Még akkor is, ha ezek a kampányok – az online gyors reagálású gyűjtőkampányokhoz hasonlóan – ritkán tekinthetők reprezentatívnak és ritkán alkalmasak tudományos kutatásra, mindenképp érdemesek a megőzésre, még ha a közösségi média keretei között teljesebben is ki. A pandémia és a koronavírushoz kapcsolódó közösségi gyűjtőkampányok eredményeinek archiválását a jövőben érdemes megvizsgálni: ki tudnak-e alakítani a múzeumok a meglévő korona-gyűjteményeikre építve olyan archívumokat, amelyek az online felhívásokra érkező online válaszok internetre jellemző adatait is elmentik. Az adatbázisok „készítés helye”, „készítés ideje”, „készítő neve” és „tartalom” ablakaiba beleférnek-e azok az internetes utalások, linkek, tagedek, amelyek az online gyűjtőkampányra elküldött anyag hipermediális környezetére utalnak? Ha beleférnek, akkor a múzeum miként viszonyul a linkek mögötti tartalmak gyakori múlandóságához?

12.

Még akkor is, ha a tárgyak fizikai mivoltukban kerülnek a gyűjteménybe, a későbbi kutatások céljából meghatározó, hogy a világhálón születtek, a digitális közeg inspirálta létrejöttüket, internetes csatornán keresztül érkeztek a múzeumba. Fel kell tennünk a kérdést: megfoszthatjuk-e őket az internetes tartalmak egyik legfontosabb tulajdonságától, a hipertextuális kapcsolódási pontjaiktól? Még ha alkalmas is a gyűjtemény „digital born” anyagok befogadására, érdemes vitát folytatni arról, hogy – Nelson gondolataira visszautalva - egy gyűjteményi kurátor milyen módon, milyen feltételekkel vághat ki és raktározhat el tartalmakat a hatalmas, globális közös állományból. (17)

JEGYZETEK

1 Nelson a Xanadu globális hipertextuális rendszerét 1974-ben megjelent *Computer Lib és Dream Machines* saját kiadású, rajzos kötetében fogalmazta meg, amellyel Szűts Zoltán legutóbb 2018-as kötetében foglalkozott (Szűts 2018). A projekt végül nem valósult meg, ma a világháló (World Wide Web) köti össze az interneten lévő dokumentumokat hiperhivatkozásokkal.

2 Az ezt támogató 1404/2017 (VI. 28.) számú kormányhatározattal elfogadott Közgyűjteményi Digitalizációs Stratégia itt érhető el: <https://digitalisioletprogram.hu/files/27/c4/27c41541fb75cfb0bfd4cebo2385fb4e.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 01. 17.)

3 A múzeumi világban nem új jelenség, hogy a kurátorok a jelen pillanat eseményeit dokumentálják a gyűjteményeikben. Az 1990-es években, főleg a szélesebb és polarizált látogatói réteget megszólító közönségkapcsolati szempontok által inspirált kísérleti kampányprojektek a múzeumi működés és a kuratori-gyűjteményi gondolkodás részévé váltak. A 2010-es évek végére mind több közgyűjtemény praxisában megjelent nemzetközi szinten is az a gyakorlat, amely során az intézmények a jelenkor aktualitásaira, történelmi jelentőségű pillanataira, kríziseire azonnali gyűjtéssel reagálnak az offline vagy/és az online térben. A Rapid Response Collecting (RRC), azaz a gyors reagálású gyűjtés során az intézmény részvételi kuratori módszerekkel kiválasztja, megszerzi és bemutatja az eseményekre reflektáló tárgyakat, a tárgyak egykori tulajdonosainak, használóinak történeteit. Az ehhez kapcsolódó kampány során a múzeum, azáltal, hogy reagál az aktuális társadalmi, politikai és kulturális eseményekre, deklarálja társadalmi elkötelezettségét és aktív kapcsolatot épít ki közösségeivel. A jelen lenyomatainak

ilyenfajta muzealizációja a magyar gyakorlattól sem idegen, ún. tematikus múzeumi gyűjtőkampányoknak (Schleicher 2018:182) köszönhetően számos intézmény gyarapította sikeresen gyűjteményét. A különböző offline és online gyűjtőkampányok (Frazon 2018a) bár különböző témákat feszegetnek, összességében megállapítható, hogy lokális, egy múzeum küldetéséhez illeszkedő témára vagy országos krízishelyzetekre reflektáltak.

4 <https://hirshhorn.si.edu/explore/artist-diaries/> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

5 <https://americanhistory.si.edu/press/releases/statement-national-museum-american-history-implements-collecting-strategy-response> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

6 <https://www.historisches-museum-frankfurt.de/corona-sammlung> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

7 <https://showcase.rammuseum.org.uk/showcase/lockdown-legends/> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

8 <https://www.museumoflondon.org.uk/news-room/press-releases/museum-london-collect-covid-dreams> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

9 <http://www.culturaydeporte.gob.es/mnantropologia/exposvirtuales/mural/selfies.html> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

10 <https://www.etno-muzej.si/sl/novice/povabilo-k-zbiranju-vicev-ali-koronski-humor> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

11 Vö. a szubjektív múzeum fogalmával (Frazon 2018b).

12 <https://www.sopronmedia.hu/cikkek/tortenelmet-csinalnak-a-koronavirusbol-sopronban> (utolsó letöltés: 2021. 01. 26.)

13 <https://www.facebook.com/groups/532107060841246> (utolsó letöltés: 2021. 05. 27.)

14 A magyarországi világjárvánnyal kapcsolatos gyűjtésekről részletes összefoglaló itt: Berényi 2021.

15 <https://historia-europa.ep.eu/hu/covid-tortenelmet-ir> (utolsó letöltés: 2021. 05. 17.)

16 Megfelelő technikai és technológiai felszereltség birtokában a magyarországi múzeumok többségének a találékonyságán múlik, hogyan kezeli ezeket az adatbázisokat, digitális gyűjteményeket. A Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a honlapon megjelenő virtuális kiállítás mellett a digitális fotó és a hozzá kapcsolódó történet integrálódik az adattár korábban kialakított rendszerébe, de ki is nyomtatják ezeket az anyagokat és hagyományosan is bekerülnek az adattárba. A fizikai tárgyakat ugyancsak a megszokott módon leltározzák. A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum a digitális fotókat az adattárban helyezi el és leltározza, mint az intézmény által szervezett projekt dokumentumait. A fájlok arra a meghajtóra kerülnek fel, ahova a múzeum működésével, történetével kapcsolatos korábban beletárolt dokumentumokat, fotókat (digitális fényképeket, illetve digitális másolatokat) feltöltik. A Móra Ferenc Múzeumban az oral history gyűjtemény digitális hanganyagai egyelőre csak a múzeumon belül, belső hálózaton érhetőek el, viszont az audiófájlok biztonságáról, megőrzéséről saját szakember gondoskodik. Ez azonban a legtöbb múzeumról nem mondható el, a korlátozott technikai lehetőségek miatt házilag módszerekkel (felhő, külső merevlemez) kezelik, tárolják a digitális adatokat (Berényi 2021).

17 A kérdés tisztázást sürgeti egy, a kézirat leadását követően megjelent tanulmány is, amely a néprajztudomány területén hívja fel a hipermediális kapcsolatok kialakításának lehetőségeire a figyelmet. Nagy Károly Zsolt: Ethno-business, etnopornó, etnofolk. A néprajzi (alap)kutatások és a világháló című írása. *In* Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században tanulmánykötetben. Szerk: Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs. Budapest: L'Harmattan, BTK Néprajztudományi Intézet.

IRODALOM

ANDERSON, LESLIE ANNE – DERIEMER, ALISON C.

- 2020 Preserving a Pandemic with Zoom: The National Nordic Museum's COVID-19 Oral History Project. *In* Collections: A Journal for Museum and Archives Professionals. 17(2):159–166. <https://doi.org/10.1177/1550190620980837> (Letöltés: 2021. 05. 17.)

BERÉNYI MARIANNA

- 2021 A koronavírus terjedése a múzeumi gyűjteményekben. *MúzeumCafé* 80/81:39–69.

FRAZON ZSÓFIA

- 2018a Etnomobil projekt. *In* ...NYITOTT MÚZEUM... Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum. Frazon Zsófia, szerk. 342–355. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 2018b Szubjektív múzeum. *In* ...NYITOTT MÚZEUM... Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum. Frazon Zsófia, szerk. 150–161. Budapest: Néprajzi Múzeum.

MÜLLNER ANDRÁS

- 2007 A császár új ruhája – Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról. Budapest: József Műhely

NELSON, THEODOR H.

- 1975 Computer Lib and Dream Machines. Tempus Books/Microsoft Press
<http://worrydream.com/refs/Nelson-ComputerLibDreamMachines1975.pdf> (Letöltés: 2021. 05. 02.)

NELSON, THEODOR H.

- 1992 Opening Hypertext: A Memoir. *In* Literacy Online. The Promise (and Peril) of Reading and Writing with Computers. Myron C. Tuman, ed. Pittsburgh – London: University of Pittsburgh Press.

SÁRI ZSOLT

- 2020 Mutasd a maszkod! Tárgygyűjtés és közösségi kiállítás a koronavírus idején. *Ház és Ember* 32:95–106.

SCHENDEL, TORY

- 2020 Stewardship and COVID-19: The Preservation of Human Experience. *Collections: A Journal for Museum and Archives Professionals*. <https://doi.org/10.1177/1550190620981028> (Letöltés: 2021. 01. 17.)

SCHLEICHER VERA

- 2018 Tematikus múzeumi gyűjtőkampány. *In* ...NYITOTT MÚZEUM... Együttműködés, részvétel, társadalmi múzeum. Frazon Zsófia, szerk. 182–191. Budapest: Néprajzi Múzeum.

SZŰTS ZOLTÁN

- 2013 A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe. Budapest: Osiris.
- 2018 Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei. Budapest: Wolters Kluwer.

Z. KARVALICS, LÁSZLÓ

- 2017 Shoghi effendi álma. Merre tovább, interkonnectivitás? *In* Csomópontok: A digitális kultúra jellemzői és egymásra hatásuk. Rab Árpád, szerk. 33–56. Budapest: Gondolat.